

İNÖNÜ DÖNEMİ
DİNÎ HAYAT

Değerler Eğitimi Merkezi

© Eserin Her Türü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

Dem Yayınları Ensar Neşriyat Tic. A.Ş. Organizasyonudur.

ISBN : 978-605-4036-60-8

Kitabın Adı

İnönü Dönemi Dinî Hayat

Yazarı

Zeynep Özcan

Yayın Koordinatörü

Hulusi Yiğit

Redaksiyon

Ahmet Yasin Okudan

Kapak & Sayfa Tasarımı

Nuray Yüksel

Baskı-Cilt

Pasifik Ofset

0212 412 17 00

1. Basım

Mart 2015

İletişim

Oruç Reis Mah. Giyimkent Sitesi 12.Sok. No:40-42
Esenler / İSTANBUL Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: 0(212) 438 42 04
www.ensarneyriyat.com.tr e-mail: ensar@ensarneyriyat.com.tr

İNÖNÜ DÖNEMİ DİNÎ HAYAT

Zeynep ÖZCAN

İstanbul 2015

ÖZGEÇMİŞ

Zeynep Özcan, 1972 yılında Erzurum'da dünyaya geldi. İlk, orta ve yüksek öğrenimini Erzurum'da tamamladıktan sonra Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalında yüksek lisans ve doktora programı okudu. MEB'e bağlı okullarda 19 yıl Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği yaptıktan sonra 2014 yılında Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Bilimleri (Din Psikolojisi) Anabilim Dalına öğretim üyesi olarak atandı. Halen görevine devam eden Zeynep Özcan evli ve iki çocuk annesidir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	8
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
I. TEMEL KAVRAMLAR	15
A. Din, Dindarlık ve Dinî Hayat	15
B. Dinî Hayatın Boyutları.....	18
D. Dindarlık Tipolojileri	23
II. SOSYO-KÜLTÜREL PERSPEKTİFTEN 1938-1950'Lİ YILLARDA TÜRKİYE.33	
A. Dönemin Sosyo-Ekonomik Durumu	34
B. Sosyo-Ekonomik Durumun Psiko-Sosyal Sonuçları	44
C. Dönemin Sosyo-Kültürel Durumu	49
D. Dönemin Eğitim Durumu	60
E. Halkevleri ve Halkodaları	65
F. Köy Enstitüleri	73
G. Dış Dünyada Türkiye Algısı	82

BİRİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİ DİNÎ HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI.....	89
1.2. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI İLE ÖNCEKİ POLİTİKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİ	105
1.3. DIŞ KONJONTÜRÜN DÖNEMİN POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	114
1.4. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI	119
1.5. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARINI BELİRLEYEN BAZI ŞAHSİYETLER ..	133
1.5.1. İsmet İnönü	134
1.5.2. İsmet İnönü'nün Demokrasi ve Din Anlayışı	143
1.5.3. Ahmet Hamdi Akseki	155
1.5.4. Ahmet Hamdi Akseki'nin İrşat Faaliyetleri.....	158

1.6. 1938-1950 DÖNEMİNDE GÖRÜLEN BAZI DİNÎ HAREKETLER	163
1.6.1. Nurculuk.....	164
1.6.2. Süleymancılık.....	167
1.6.3. Tarikatlar.....	168
1.7. DÖNEMİN EĞİTİM POLİTİKALARININ DİNÎ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ..172	
1.8. DİNÎ HAYAT İLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELER	182
1.9. DİNÎ HAYATLA İLGİLİ YASAK VE SINIRLANDIRMALAR.....	189
1.10. DÖNEMİN BASIN YASAKLARI	198
1.11. DİNÎ BASINA YÖNELİK YASAKLAMALAR	204
1.12. KÖY ENSTİTÜLERİNİN DİNÎ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	212
1.13. DİN EĞİTİMİ	222
1.14. GAYRİ RESMÎ DİN EĞİTİMİ	232

İKİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİNDE PSİKO-SOSYAL AÇIDAN DİNÎ HAYAT

2.1. DÖNEMİN DİNDARLIĞINA PSİKO-SOSYAL AÇIDAN BAKIŞ	239
2.1.1. Dönemin Aydın Dindarlığı.....	240
2.1.2. Dönemin Halk Dindarlığı.....	248
2.2. DİNÎ HAYATLA İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELERİN HALK ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI	269
2.3. DİNÎ HAYATLA İLGİLİ YASAKLARIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ	276
2.3.1. Aydınlar Üzerindeki Etkiler	276
2.3.2. Halk Üzerindeki Etkiler	299
2.4. YASAKLARIN KALDIRILMASININ HALK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	312
2.5. DÖNEMİN POLİTİK TUTUMUNUN DİNDARLIK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ. 319	
2.5.1. Dönemin Din Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	319
2.5.2. Dönemin Kültür Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	333

2.5.3. Dönemin Eğitim Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	345
2.5.4. Dönemin Ekonomi Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	358
2.6. DÖNEMİN DİNDARLIĞI İLE GÜNÜMÜZ DİNDARLIĞININ MUKAYESESİ	368
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	386
KAYNAKÇA	394

KISALTMALAR

AKDITYK	: Atatürk Kùltür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AÜ EBF	: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakùltesi
bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CÜ	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
OMÜ	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütleri Vakfı

ÖNSÖZ

Cumhuriyet dönemi din politikalarının temel çerçevesinin İnönü döneminde şekillendiği artık herkes tarafından bilinen ve sıklıkla dile getirilen bir gerçektir. Zaten modern Cumhuriyet de kendini Osmanlı dinselliğinden bir kopuşun ifadesi olarak takdim etmişti. Bu çalışmada, modernleşme sürecini radikal bir Batılılaşma “set”iyle birlikte sürdüren Cumhuriyet pratikleri içinde, özellikle İnönü döneminin din politikaları üzerine odaklanılmıştır. Dönemin sosyo-politik gerçekliği, belli başlı aktörlerin ruhsal-duygusal evrenleri, gündelik hayata sinen genel-geçer hava, bu çalışmanın anahtar temaları arasında yer almaktadır.

Modern Cumhuriyetin dinî evreni akademik incelemelerde sınırlı düzeyde ele alınmıştır. Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Kemal Karpat ve İsmail Kara gibi araştırmacıların birer kült değeri taşıyan çalışmaları bir kenarda tutulursa, akademik dünyada bu alana yönelik incelemelerin hâlâ belli bir kısıtlama ve tedirginlik içinde ele alındığını belirtmek, acı ama gerçek bir gözlem olacaktır.

İnönü dönemine yönelik araştırmalardan özellikle din politikaları bağlamında ulaşılması gereken sonuçlar dikkatle analiz edildiğinde, bütün bir modernleşme tecrübemizin belli başlı boyutlarının da açıklanma şansına kavuştuğu görülecektir. Dönemin sosyal gerçekliği, dini anlama pratikleri, laiklik tartışmaları ekseninde dinî alanın sınırlarına yönelik düzenleyici çabalar, dinî kurumsallaşma, cemaatler

ve söylem akışları, söz konusu dönemin istisnailiğini açıklamak için oldukça önemli sayılabilecek işaretler sunmaktadır.

Bu çalışma, “Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950)” başlığıyla hazırlanan doktora tezime dayanmaktadır. Kitap, üzerinde gerçekleştirilen kimi gerekli müdahale ve güncelleştirmelerle okuyucuya takdim edilmektedir. Çalışmanın gerek doktora gerekse kitaplaşma aşamasında pek çok kişinin katkısı burada saygıyla hatırlanmayı hak etmektedir. En başta danışmanımın varlığını anmam gerekir. Prof. Dr. Faruk Karaca, yol gösterici ikaz ve önerileri kadar her zaman motive edici rehberliği ile bu çalışmanın tamamlanmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Öte yandan değerli görüşlerinden istifade ettim; Prof. Dr. Hayati Hökelekli, Prof. Dr. Asım Yapıcı, Prof. Dr. Abdülvahit İmamoglu, Prof. Dr. Cemil Koçak, Prof. Dr. Hür Mahmut Yücer, Doç. Dr. Bozkurt Koç, Dr. Nurten Zeliha Şahin ve Mustafa Tülü'nün, hemen her fırsatta elimi boş çevirmeyen katkılarını burada minnetle anıyorum. Nihayet çalışmanın kitaplaşma aşamasında Dr. Necdet Subaşı'nın yol göstericiliğine ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmamda pek çok kişinin emeği var. Ancak takdir edilmesi gerekenlerin en başında eşimin bu çalışma boyunca göstermiş olduğu sabır gelmektedir. Benimle birlikte sabredip benimle birlikte yorulan eşim Ercan Özcan ve çocuklarım Erkan ile Elif Özcan'a müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

Çalışmamın beklentileri karşılması beni ziyadesiyle mutlu edecektir.

Zeynep Özcan
Karabük 2015

GİRİŞ

Bugün ancak dün ve yarın arasında mana kazanan bir geçiştir. Bugünkü ve yarınki nesillerin, kültür kodlarının hangi süreçlerden geçerek kendilerine ulaştığını anlayabilmeleri için, mazideki yaşamışlıkları iyi tahlil etmeleri gerekir. Çünkü insanlar, dünden gelen birikimlerle geleceği öngörmekte ve bugünlerini yaşamaktadırlar.¹ İnsanların sahip olduğu düşünceleri anlayabilmek için daima gerilere doğru bakma ihtiyacı, bu düşüncelerin, “geçmişin evlatları, geleceğin anaları ve her hâlükârda zamanın esirleri” olduğunu düşündürmektedir.²

Yakın Türk tarihinde “Millî Şef” ya da “İnönü Dönemi” olarak da bilinen 1938-1950 yılları arasında yaşayan Türk toplumunun dinî hayatı ve bu hayatı etkileyen faktörler, çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Yelpazesi oldukça geniş olan bu konunun bireye bakan yönüyle psikolojik, topluma bakan yönüyle sosyolojik, bireyin toplumla etkileşimi yönüyle de sosyal psikolojik boyutları vardır. Belli bir döneme ışık tutmak, aynı zamanda o dönemin tüm yönlerini ele almayı gerekli kıldığı için konunun politik tutum eksenli çalışılması uygun görülmüştür. Çünkü ortama hakim olan politik atmosferin niteliği itibarıyla, bu atmosferden bağımsız bir dinî hayatı yaşamamanın zor olduğuna inanılmaktadır.

Araştırmanın konusu, psikolojiden ziyade sosyolojinin sınırları içerisinde kaldığı izlenimi verse de, psikolojinin temel probleminin in-

1 Peyami Safa, *Din, İnkılap ve İrtica*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 113. Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye’yi Yükselten Yıllar*, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 9. Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, 1. Baskı, Ark Yayınları, İstanbul 2002, s. 54.

2 Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, (Çev. Hasan İlhan), Alter yayıncılık, Ankara 2009, s. 69.

sanı anlama çabası olduğu düşünülürken,³ bu çabanın, insanın ait olduğu toplumla ilişkilerine inmeden bir sonuca varamayacağı açıktır.⁴ Sürekli birbiriyle etkileşim halinde olan insan ve toplumun, bir paranın yüzleri gibi olduğu, dolayısıyla birbirinden bağımsız ele alınıp incelenemeyeceği, çünkü insanın şahsiyetinin içinde yetiştiği toplumun inanç, değer, norm ve tutumlarıyla şekillendiği bilinen bir gerçektir.⁵ Böylesi bir durumda yani birey psikolojisinin daha başından toplum psikolojisi kimliğine büründüğü bir durumda, bu ikisinin kesin çizgilerle birbirinden ayırt edilemeyeceği gerçeği,⁶ çalışmaya daha çok sosyal psikolojik bir boyut kazandırmaktadır.

Yaşanmışlıklarla yaşanacaklar arasında kalan ânı doğru değerlendirebilmek, iyi bir tarih bilinci gerektirir. Zira yaşanmış olanın zihnimizde yeniden yaşanması anlamına gelen “tarih”in iyi okunması, bizi kendimize biraz daha yakınlaştırarak zihniyet dünyamızı yeniden kurgulamamıza hizmet eder.⁷ Çünkü düşünce ve davranışlar, tarih ırmağının içinden akıp gelen birikimlerle şekillenmekte ve bu ırmak boyunca süzüle süzüle, bazen eksilerek, bazen de başka yaşantılara karışıp artarak şimdilere ulaşmaktadır.⁸ Bu nedenle psikoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji verilerinden de yararlanılarak önce o günün anlam dünyasını deşifre edip ortama hakim olan zihniyet atmosferini açığa çıkardıktan sonra yaşanan dinî hayata ışık tutmanın, günümüzü anlama faaliyetini daha anlamlı kılacağı düşünülmektedir.

3 Nurettin Topçu, *Psikoloji*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 38.

4 Jean Delay-Pierre Pichot, “Psikolojinin Tanımları, Metodları, ve Komşu Disiplinlerle İlgileri”, (Çev. Erdoğan Fırat), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1975, s. 323, Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 22.

5 Ali Kuşat, “Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlgisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), Kayseri 2001, s. 98, Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 107.

6 Sigmund Freud, *Kitle Psikolojisi*, (Çev. Kamuran Şipal), 4. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2011, s. 7, M. Doğan Karacoşkun, *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, 1. Baskı, Din ve Bilim Yayınları, Samsun 2006, s. 13.

7 Etyen Mahçupyan, *İçimizdeki Öteki*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 85,130.

8 Erol Göka *Türklerin Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 8-10.

Bazı kesimler tarafından Atatürk ve İnönü dönemlerinin bilimsellik adı altında da olsa tartışılmaya açılmasının önyargılı, bağımlı ve koşullanmış olmanın bir sonucu olduğu düşünülse de,⁹ “Kökü mazide olmayan her insanın memleketine ve başka memleketlere yabancı olacağı” gerçeğinden hareketle, bugün olup bitenleri anlama çabasının, mutlaka tarihe yönelmiş geniş bir ilgi ile temellendirilmesi gerektiğine inanılmaktadır.¹⁰ Çünkü tarih, bireye, bugünü ve geleceği anlama konusunda olağanüstü berraklıkta bir perspektif kazandırmaktadır.¹¹ Peşin hüküm ve önyargılardan mümkün olduğunca uzak durularak yapılan bu çalışmayla, herhangi bir dönemi karalamak ya da olumsuzluklarını ön plana çıkarmak gibi bir gaye güdülmemiş, bilakis objektif bir bakış açısıyla, mevcut şartlar altında ortaya çıkan yaşanmışlıkların, bireyin ve toplumun dinî hayatına nasıl yansıtıldığının resmi çizilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerinin tüm yönleriyle yeteri kadar aydınlatılmamış olduğu ve özellikle dinî alanla ilgili konuların bir tabu gibi kabul edildiği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Rejimin oturması ve bekası için böyle bir tutum başlangıçta kabul edilebilir olsa da, artık herkesin herşeyi özgürce düşünüp yazabildiği bir ortamda, geçmişte yaşananlara ışık tutmanın bir gereklilik olduğu ortadadır. Çünkü herşeye rağmen “tarih, canlı bir ağaç gibidir; yaprakları koparılabilir, dalları kesilebilir, gövdesi yok edilebilir, fakat kökler sağlam kaldıkça yine canlanır ve meyvesini verir; olayları gerçek şekliyle anlatır.”¹²

Gerek din psikolojisi gerekse diğer alanlarda yapılan literatur taramalarında 1938-1950 yılları arasında yaşanan dinî hayatı kapsamlı bir şekilde ele alıp inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tarih alanında döneme ilişkin yapılan çalışmalarda dinî alanla ilgili son derece

9 Yekta Güngör Özden, “Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (25 Aralık 2001).

10 Mustafa Armağan, *Yakın Tarihin Kara Delikleri*, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 177.

11 Mümtazer Türköne, *Modernleşme, Demokrasi ve Laiklik*, 1. Baskı, Ark Yayınları, Ankara 1994, Takdim.

12 H. Kemal, Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Türk Demokrasi Tarihi*, (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 14.

kısıtlı bilgilere rastlansa da, verilen bilgilerin o dönemde yaşanan dinî hayatı aydınlatma konusunda son derece yetersiz kaldığı söylenebilir. Bilindiği kadarıyla din psikolojisi alanında yakın tarihimizde bir dönemin ele alınıp psikolojik bir bakış açısıyla incelendiği başka bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle bir ilk olan ve özgün bir nitelik taşıyan çalışma, tüm eksiklikleriyle beraber bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmada arşiv araştırması yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda mümkün olduğunca birinci el kaynaklara inilip elde edilen bilgiler üzerinde analiz yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada özellikle dönemin iç politikası ve siyasal gelişmeleriyle ilgili olarak TBMM Zabıt Cerideleri (Tutanakları) ve bu yıllarda çıkan belli başlı gazetelerde yayımlanan makalelerden istifade edilmiştir. Yakın tarihle ilgili bir araştırma olduğu için dönemi yaşayan kişilerce yazılan hatıratlara da ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Yine dönemi yaşayan kişilerle yapılan mülakatlar, o dönemde yaşananların aydınlatılması açısından araştırmaya ışık tutmuştur. Biyografik ve otobiyografik eserlerin yanısıra son dönemlerde yayımlanan ve konuyla ilgisi bulunan bazı dergi ve gazete makalelerinden de istifade edilmiştir. Diğer alanlarda yapılan ve dönemi yansıtan tezlerin önemli ölçüde yol gösterici olduğu araştırmada, kullanılan istatistik bilgiler için ilgili resmi kurumların arşivlerinden yararlanılmıştır.

Hiç şüphe ki bundan 60-70 yıl önce yaşanan bir dönemin dinî hayatını tüm dinamikleriyle ortaya koymak oldukça zor bir iştir. Bu konuda herhangi bir nicel verinin bulunmaması ise bu zorluğu daha da artırmaktadır. 1946 yılına kadar dinin sosyal boyutuyla yasaklı bir alan olması ve bu tarihten itibaren yasakların büyük oranda kalkmasına rağmen ortama tepkisel bir atmosferin hakim olması nedeniyle, tarihsel alt yapı verilirken yelpaze oldukça geniş tutulmaya çalışılmış, bu suretle resmin tamamı görülmek istenmiştir. Ayrıca dönemin gerçeklerinin yaşanmışlıklarla desteklenip desteklenmediğinin anlaşılması için de 80 yaş üzeri kişilerle yapılandırılmamış mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

I. TEMEL KAVRAMLAR

A. Din, Dindarlık ve Dinî Hayat

İnsanlığın başlangıcından buyana var olduğu bilinen ve bu anlamda evrensel bir fenomen olan din, tanımlaması oldukça güç bir olgudur.¹³ Şimdiye kadar yapılan hiçbir tanım, sınıflama ve kavramlaştırmanın dini tam olarak açıklayacak güçte olmaması, üzerinde uzlaşılan bir tanımın ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır.¹⁴ Dinin, birey ve toplum hayatının her boyutunda yer alması ve bilim adamları tarafından kendi kişisel anlayış ve eğilimleri doğrultusunda bir sınırlılık içinde görülmesi, bu olgunun herkes tarafından kabul gören kesin bir tanımla açıklanamamasının temel sebepleri olarak gösterilmektedir.¹⁵

Dinin anlaşılması ve geniş bir din tanımının yapılabilmesi için kesinlikle indirgeme yoluna gidilmeksizin dinin, kutsal ve aşkın olanla ilişkili olduğunu; bir şekilde kutsala yönelik inanç ve pratikler kompleksine sahip bulunduğunu; sadece bireyle değil aynı zamanda grupla da ilişkili bir fenomen olduğunu ve nihai anlam problemleri olarak görülen şeylere çözüm sunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu anlamda insanın tutum ve davranışlarını, insanlar arası ilişkileri ve toplumsal hayatı belirleyen temel kurumlardan birisi olarak sürekli varlığını gösteren dinin, her devirde düşünürlerin ve sosyal bilimcilerin ilgi odağı olduğu, ancak bütüncül bir yaklaşımı benimsemek yerine kendi bakış açılarına göre her biri dinin bir yönünü ön plana çıkarmak suretiyle bu kavrama yeni bir tanım getirme gayreti içine

13 Recep Yaparel, "Dinin Tarifi Mümkün mü?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, s. 406, Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, (Çev. Abdülkerim Bahadır), 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 11, Ünver Günay, "Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, 1999, s. 94.

14 Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık, *ÇÜİFD*, (Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), 2 (2) 2002, s. 77, Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökekleli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 125.

15 Kamran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1-4), 1957, s. 128, Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", *Din Psikolojisi*, s. 125.

girdikleri görülmektedir.¹⁶ Örneğin bu gayretin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve dinin sadece sosyal ve kurumsal yönüne vurgu yapan bazı tanımlamalara göre din, kutsal olarak kabul edilen varlıklara yönelik geliştirilen ve sonuçta ahlaki bir topluluğun oluşmasını sağlayan inanç ve uygulamalar bütünü veya bir grup tarafından paylaşılan, o grup üyelerine kendilerini adayabilecekleri hedefler sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren sistem olarak görülürken,¹⁷ dinin sadece bireysel yönüne vurgu yapan tanımlamalar, dini, insanla yüce kudret arasında yaşanan tecrübi ilişkiler sistemi olarak tarif etmektedir.¹⁸ İndirgemeci bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan bu tür tanımlamaların dışında özellikle son dönemlerde daha bütüncül bir yaklaşımın benimsendiği ve bu anlayışla din olgusunun açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Yapıcı dini:

“Doğrudan ya da dolaylı olarak ilahi ve Kutsal olanla girilen ilişkiler sonucunda, etki ve sonuçları itibarıyla, hem tek tek bireylere hem de topluma farklı düzeylerde belli bir duyuş, düşünüş ve davranış kalıbı sunan, hayata bir anlam ve amaç vererek insanın varoluşsal kaygılarına çözüm üreten, mensuplarına belirli ve faklı bir kimlik duygusu temin ederek bir müminler cemaati oluşturan sembolik bir sistem” olarak tarif ederken,¹⁹ Pargament, bir hissetme, düşünme, hareket etme, ilişki kurma yolu olarak ifade ettiği dinin, çok boyutlu bir yapı olarak hem bireysel hem de sosyal yönüyle hayatın her alanında yaşanabileceğini ileri sürmektedir.²⁰

16 R. W. Hood, *The Psychology An Introduction to Religious Experience and Behaviour*, New York 1958, s. 18-20, ayrıca bkz: Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 64-65, Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1982, (5), s. 88, Kenneth I. Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu), *ÇÜİFD*, 5 (1), 2005, s. 289.

17 Erich Fromm, *Psychoanalysis And Religion*, Yale University Press, New Haven 1950, s. 21. Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York The Free Press 1969, s. 10, 62.

18 Jean Chevalier, “Din Fenomeni”, (Çev. Mehmet Aydın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara 1986, s. 99, William James, *The Varieties of Religious Experience*, Penguin Books, USA 1982, s. 21.

19 Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana, 2007, s. 19, Fazlı Polat, *Gündelik Yaşam, Tercihler ve Din*, Sage Yayıncılık, Ankara 2013, s. 4, Nevzat Tarhan, *Inanç Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 20.

20 Pargament, “Of Means And Ends: Religion And The Search For Significance”, *The International Journal For The Psychology of Religion*, 2 (4) 1992, s. 206.